

KONRAD A. CZERNIELEWSKI
(MUZEUM TRADYCJI NIEPODLEGŁOŚCIOWYCH W ŁODZI)*

 <https://orcid.org/0000-0001-7072-4678>

Adam Brzechwa-Ajdukiewicz – ostatni dowódca 26 Dywizji Piechoty

Streszczenie. Autor przedstawił postać pułkownika Adama Brzechwy-Ajdukiewicza oraz przebieg jego kariery wojskowej w latach 1914–1939. Adam Ajdukiewicz urodził się w 1894 r. w majątku Komorniki pod Krakowem. Studiował na Politechnice we Lwowie. Był członkiem niepodległościowych organizacji konspiracyjnych. W 1914 r. został żołnierzem Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego – był m.in. dowódcą kompanii karabinów maszynowych 4 pułku piechoty Legionów. Po kryzysie przysięgowym wcielony został do armii austro-węgierskiej. W listopadzie 1918 r. wstąpił do Wojska Polskiego – brał udział w obronie Lwowa. Ukończył Szkołę Sztabu Generalnego. W armii polskiej pełnił wiele ważnych stanowisk, a zwieńczeniem jego kariery wojskowej było stanowisko dowódcy 26 Dywizji Piechoty, które objął w marcu 1938 r. Autor opisał także krótko jej dzieje: historię jej sformowania, tradycje bojowe pułków i miejsca dyslokacji. W ostatniej części artykułu omówiono walki dywizji we wrześniu 1939 r., szczególną uwagę poświęcając bitwie nad Bzurą – największej bitwie 1939 r. Autor opisał działania gen. bryg. Adama Brzechwy-Ajdukiewicza oraz jego losy po 1939 r. Generał znalazł się w niewoli, był jeńcem ołagru VIIA w Murnau. Po jego wyzwoleniu przez wojska amerykańskie został oficerem w 7 Dywizji Piechoty, następnie zastępcą dowódcy Jednostek Wojskowych na Środkowym Wschodzie. Od 1947 r. służył w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia. Po demobilizacji zamieszkał w Londynie. Zmarł 6 czerwca 1954 r. Pochowany został na cmentarzu Kensal Green w Londynie.

Słowa kluczowe: Adam Brzechwa-Ajdukiewicz, 26 Dywizja Piechoty, Skierniewice, Sochaczew, Armia „Pomorze”, Armia „Poznań”.

Stanowisko dowódcy dywizji piechoty bądź brygady kawalerii w armii Drugiej Rzeczypospolitej było jednym z najwyższych etapów kariery oficera w służbie liniowej. Wyżej można było zostać jedynie inspektorem armii, co w przypadku wojny oznaczać mogło awans na dowódcę armii bądź grupy operacyjnej. Pomijam oczywiście stanowisko dowódcy OK¹, które przed majem

* Dział Edukacji, e-mail: konrad.c@muzeumtradycji.pl; konsbs@o2.pl

¹ W tekście użyto następujących skrótów: AP – Akta Personalne, CAW-WBH – Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie, Dep. Dow. Ogólnego MSWojsk. – Departament Dowodzenia Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, DP – Dywizja

1926 r. dawało możliwość powołania na stanowisko dowódcy korpusu armijnego bądź armii. Po zmianach wprowadzonych przez Józefa Piłsudskiego dowódcy OK pozostawiono właściwie uprawnienia administratora. W 1926 r. tak określano główne zadanie dowódcy dywizji w okresie pokoju: „Dowódca dywizji jest bezpośrednim kierownikiem wyszkolenia bojowego w sensie wzajemnego współdziałania oddziałów broni głównych oraz tych ostatnich z oddziałami broni pomocniczych. Ponoś on odpowiedzialność za całość wyszkolenia dywizji”².

Dowódca dywizji piechoty podlegał bezpośrednio dowódcy OK, na obszarze którego stacjonował dany związek taktyczny, sam natomiast sprawował władzę nad oddziałami wchodzącymi w skład dywizji, kierując także szkoleniem w zakresie przysposobienia wojskowego na podległym mu terenie. Należy podkreślić, że jego głównym zadaniem było jak najlepsze wyszkolenie dywizji, jej oddziałów i pododdziałów. W okresie pokoju nie sprawował władzy terytorialnej, nie miał również w swej dyspozycji władzy administracyjnej. Jedynym wyjątkiem od tej zasady były przypadki wystąpienia niepokoju czy rozruchów na obszarze okręgu. Wówczas – w ramach tzw. asystencji wojskowej – dowódca OK mógł przekazać część władzy dowódcy dywizji. Ten ostatni w miejscu swojej siedziby pełnił również funkcję komendanta garnizonu, jako najstarszy stopniem i starszeństwem oficer jednostki stacjonującej w garnizonie. Analogicznie w innych miastach, w których dyslokowane były oddziały dywizji, komendantami garnizonów byli dowódcy pułków. Jak wspomniano, stanowisko dowódcy dywizji było jednym z najbardziej cenionych w WP, gdyż dawało możliwość samodzielnego dowodzenia związkiem taktycznym, stanowiąc „odskocznię” do dalszej kariery wojskowej. Trzeba też przypomnieć, że po 1926 r. znacznie zmniejszono uprawnienia dowódców OK, którym odebrano kompetencje nadzoru nad wyszkoleniem podległych im *de iure* związków taktycznych. Wzrastała tym samym rola dowódców dywizji, a pośrednio również dowódców Piechoty Dywizyjnej jako ich zastępców.

W całym okresie istnienia 26 DP miała sześciu dowódców. Dwaj pierwsi: gen. ppor. Edmund Hauser i płk Sztabu Generalnego Rudolf Prich wywodzili się z dawnej armii austro-węgierskiej, dwaj następni (gen. bryg. Władysław Bejnar i płk Mieczysław Mackiewicz) byli wychowankami armii rosyjskiej. Dwaj ostatni oficerowie (płk Stanisław Kozicki i płk dypl. Adam Brzechwa-Ajdukiewicz) byli legionistami³.

Piechoty, GO – Grupa Operacyjna, OG – Okręg Generalny, OGŁ – Okręg Generalny Łódź, IJPA – Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, OK – Okręg Korpusu, OW – Oddział Wydzielony, pal – pułk artylerii lekkiej, pap – pułk artylerii polowej, pp – pułk piechoty, PSZ – Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, WP – Wojsko Polskie, WTA – Wojskowe Teki Archiwalne.

² Wytoczne wyszkolenia na okres letni 1926 r. – Warszawa 6 III 1926 r., CAW-WBH, Dep. Dow. Ogólnego MSWojsk., sygn. I.300.22.11, s. 6.

³ K. Czernielewski, *Powstanie, organizacja i dyslokacja 26 Dywizji Piechoty*, „Muzealny Rocznik Historyczny” 2013, t. II, s. 59–82; W. Jarno, *Skierniewicka 26 Dywizja Piechoty w latach 1921–1939. Organizacja, wyszkolenie i życie codzienne*, „Mars” 2001, t. X, s. 99–101.

Tabela

Dowódcy 26 Dywizji Piechoty w latach 1921–1939

Początek służby wojskowej	Dane personalne	Okres sprawowania funkcji
Austro-Węgry	gen. ppor. Edmund Hauser	2 X 1921 – styczeń 1922
Austro-Węgry	płk Sztabu Generalnego / gen. bryg. Rudolf Prich	15 II 1922 – 8 IX 1923
Rosja	gen. bryg. Władysław Bejnar	26 XI 1923 – 28 V 1926
Rosja	płk/gen. bryg. Mieczysław Mackiewicz	23 V 1926 – 22 III 1935
Legiony Polskie	płk/gen. bryg. Stanisław Kozicki	22 III 1935 – 14 III 1938
Legiony Polskie	płk. dypl. Adam Brzechwa- -Ajdukiewicz	26 III 1938 – wrzesień 1939

Źródło: CAW-WBH, 26 DP, sygn. I.313.26.2; I.313.26.3; I.313.26.4; I.313.26.5; P. Stawicki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997.

Warto zaznaczyć, że 26 DP jako taka nie miała tradycji bojowych – sformowano ją bowiem już po zakończeniu wojny z Rosją⁴. Do 1921 r. w planach organizacji piechoty WP nie przewidywano bowiem utworzenia związku taktycznego o takim numerze. Zakładano, że na stopie pokojowej WP będzie liczyć 21 dywizji piechoty oraz siedem brygad jazdy⁵, dyslokowanych w siedmiu OG – po trzy dywizje piechoty i jednej brygadzie jazdy w każdym z nich. Każda z dywizji piechoty miała składać się z dwóch dwupułkowych brygad piechoty i brygady artylerii, także dwupułkowej (po jednym pułku artylerii polowej i ciężkiej). W 1921 r. w organizacji WP zaszyły jednak istotne zmiany. Wiązało się to z podpisaniem w dniach 19 i 21 lutego tegoż roku polsko-francuskiej konwencji wojskowej. W wyniku zawartego w Paryżu porozumienia armia polska miała liczyć 30 dywizji piechoty i dziesięć brygad jazdy. Zmienić się też miała organizacja dywizji. Zrezygnowano z organizacji czteropułkowej. Odtąd związki taktyczne⁶ piechoty miały się składać z dowództwa, trzech pułków piechoty oraz jednego pułku artylerii polowej. Zlikwidowano zatem w ich strukturze organizacyjnej

⁴ Miały je natomiast pułki, które wcześniej wchodziły w skład 4 DP: 26 pap przejął tradycje III dywizjonu 7 pap. Cf. K. Czernielewski, *op. cit.*, s. 68; W.S. Domański, *26 Pułk Artylerii Lekkiej im. Króla Władysława IV*, Pruszków 1997, s. 3–9. Należy wyjaśnić, że w 1932 r. artylerię polową przemianowano na lekką.

⁵ Na początku lat dwudziestych używano określenia „jazda”, a nie kawaleria.

⁶ Do 1939 r. stosowano nazwę „wielkie jednostki” – w niniejszej pracy będę używał terminologii współczesnej. *Vide*: J. Solarz, *Doktryny militarne XX wieku*, Kraków 2009, s. 513–514.

szczebel brygadowy, wyłączając jednocześnie ze składu dywizji piechoty artylerię ciężką, kawalerię dywizyjną⁷ oraz formacje wojsk saperskich. Równolegle całe terytorium Polski zostało podzielone na dziesięć OK⁸. W każdym z nich miały stacjonować trzy dywizje piechoty oraz jedna brygada jazdy i służby podległe Dowództwu OK. W ten sposób na wypadek wojny w oparciu o siły stacjonujące w danym okręgu można było sformować korpus armijny bądź grupę operacyjną⁹.

Formalnie OGŁ został zlikwidowany 15 listopada 1921 r. Tego samego dnia w jego miejsce utworzono OK IV Łódź. Terytorialnie różnił się znacznie od OGŁ, jako że punkt ciężkości nowo powstałego okręgu przesunął się na południowy wschód¹⁰. Nowo utworzony OK IV obejmował 17 powiatów: brzeziński, kutnowski, łaski, łęczycki, łowicki, łódzki, rawski, sieradzki i skierniewicki z dawnego OGŁ oraz częstochowski, konecki, lubliniecki, opoczyński, piotrkowski, radomszczański, wieluński i włoszczowski ze zlikwidowanego OG Kielce. W 1927 r. powiat lubliniecki włączono w skład OK V Kraków¹¹.

Reorganizacja związków taktycznych w 1921 r. była jednym z najważniejszych elementów przejścia WP na stopę pokojową. Na obszarze OK IV miały stacjonować dwie już istniejące dywizje piechoty: 7 i 10 DP i nowo formowana 26 DP. Z dawnym OGŁ związana była jedynie 10 DP, natomiast 7 DP weszła w skład OK IV z rozwiązanego OG Kielce. Z kolei podlegająca do tej pory Dowództwu OGŁ 4 DP została po zakończeniu reorganizacji podporządkowana Dowództwu OK VIII w Toruniu¹². Z czterech pułków piechoty w jej składzie pozostał jedynie 14 pp, natomiast 10, 18 i 37 pp weszły w skład nowo formowanego związku taktycznego, jakim miała być 26 DP.

⁷ Jej funkcję do 1924 r. w przypadku mobilizacji miały pełnić pułki strzelców konnych. Później zrezygnowano z tego rozwiązania. Do września 1919 r. nazywano ich dragonami, ale przyjęto określenie strzelcy konni, jako lepiej brzmiące. *Vide* opinię: A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 2000, s. 302–303; C. Leżeński, L. Kukułowski, *O kawalerii polskiej XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 57.

⁸ Były to: OK I Warszawa, OK II Lublin, OK III Grodno, OK IV Łódź, OK V Kraków, OK VI Lwów, OK VII Poznań, OK VIII Toruń, OK IX Brześć nad Bugiem, OK X Przemyśl.

⁹ M. Cieplewicz, *Przejście Wojska Polskiego w 1921 r. na stopę pokojową oraz jego kadry i budżet w pierwszej połowie lat dwudziestych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. XXXI, s. 280–282; E. Krawczyk, *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920–1921*, Warszawa 1971, s. 140–142; J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970, s. 43–45; J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970, s. 484–496; M. Cieplewicz, P. Stawecki, *Wojskowość polska w latach 1921–1926*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990, s. 414–415; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981, s. 68–70.

¹⁰ Szerzej: W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 89–96.

¹¹ *Ibidem*; idem, *Skierniewicka 26 Dywizja...*, s. 94–96.

¹² Idem, *Okręg Korpusu...*, s. 108–109.

W marcu 1938 r., kiedy dowództwo 26 DP objął płk dypl. A. Brzechwa-Ajdukiewicz, oddziały dywizji stacjonowały w trzech garnizonach: Skierniewice, Łowicz i Kutno. Należy podkreślić, że ze wszystkich trzech związków taktycznych piechoty stacjonujących na obszarze OK IV Łódź w drugiej połowie lat trzydziestych w najbardziej komfortowej sytuacji było dowództwo 26 DP – podobnie jak dowództwa wchodzących w jej skład pułków. W Skierniewicach oprócz dowództwa dywizji swe koszary miał 18 pp oraz 26 pal. W Łowiczu całością sił stacjonował 10 pp, a w Kutnie – 37 pp. Stwarzało to wielce dogodne warunki do prowadzenia procesu szkolenia dywizji i jej pułków. Takich możliwości nie mieli dowódcy pozostałych związków taktycznych – częstochowskiej 7 DP i łódzkiej 10 DP. W przypadku pierwszej z wymienionych dywizji jej 74 pp stacjonował w Lublińcu, czyli na obszarze OK V Kraków. Jeszcze bardziej skomplikowana sytuacja była z 10 DP. Jej 30 Pułk Strzelców Kaniowskich stacjonował w Warszawie (OK I), a 31 Pułk Strzelców Kaniowskich w Sieradzu i Łodzi (III batalion)¹³.

Poprzedni dowódca 26 DP gen. bryg. Stanisław Kozicki nie mógł przekazać swych obowiązków A. Brzechwie-Ajdukiewiczowi. Od wiosny 1937 r. S. Kozicki zaczął chorować, a w czasie jednego z jego pobytów na leczeniu w szpitalu wojskowym im. J. Piłsudskiego w Warszawie, w marcu 1938 r. w bestialski sposób zostały zamordowane jego żona Helena i pięcioletnia córka Alicja. Zginęła także niania dziecka i służąca Kozickich. Zbrodni dokonał ordynans generała Bronisław Janowski – chcąc prawdopodobnie zatrzeć ślady dokonanej przez siebie kradzieży¹⁴. Wydarzenie to załamało generała, a jego przełożeni, nie chcąc, by musiał wracać do Skierniewic, 14 marca 1938 r. mianowali go dowódcą Broni Pancerniej. Objął to stanowisko po zmarłym nagle w Berlinie gen. bryg. Włodzimierzu Maxymowiczu-Raczyńskim¹⁵.

Ostatni dowódca skierniewickiej dywizji – A. Brzechwa-Ajdukiewicz – urodził się 20 marca 1894 r. w Komornikach koło Wieliczki. Ukończył gimnazjum klasyczne im. Stefana Batorego we Lwowie. W latach 1912–1914 studiował na Politechnice Lwowskiej, a następnie w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublinach. Jednocześnie aktywnie działał w Polskim Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” Macierz we Lwowie, był także drużynowym I Lwowskiej Drużyny Skautowej im. Tadeusza Kościuszki. W sierpniu 1914 r. wstąpił do Legionu Wschodniego, a po jego rozwiązaniu w październiku tego roku do Legionu Zachodniego. Był dowódcą kompanii karabinów maszynowych w 4 pp. Po kryzysie przysięgowym został wcielony do armii austro-węgierskiej, będąc jednocześnie członkiem Polskiej Organizacji Wojskowej i używał pseudonimu „Brzechwa”. Po zwolnieniu

¹³ *Ibidem*, s. 146–147; K. Czernielewski, *op. cit.*, s. 80.

¹⁴ Szerzej o tragedii gen. Kozickiego: W. Kozłowski, *Tragedia generała Stanisława Kozickiego – marzec 1938 roku*, „Mars” 2005, t. XVIII, s. 59–81.

¹⁵ W. Jarno, *Skierniewicka 26 Dywizja...*, s. 102.

z wojska we wrześniu 1918 r. objął asystenturę na Wydziale Rolniczo-Leśnym Politechniki Lwowskiej. Do odrodzonego WP wstąpił w listopadzie 1918 r., a w szeregach Brygady Lwowskiej walczył w obronie Lwowa. Większość żołnierzy Brygady stanowiła młodzież akademicka¹⁶.

Od marca do września 1919 r. kpt. A. Ajdukiewicz¹⁷ był szefem Oddziału Operacyjnego w GO gen. Władysława Jędrzejewskiego, a następnie szefem Oddziału Operacyjnego dowództwa 6 Armii, już w stopniu majora. Od stycznia do września 1921 r. był słuchaczem II kursu wojennego Szkoły Sztabu Generalnego. W ocenie francuskiego płk. Louisa Faury'ego, Dyrektora Nauk Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie, mjr A. Ajdukiewicz to: „Wybitny oficer – opanowany, ambitny, stanowczy. Lojalny, jednak zamknięty w sobie i niedostatecznie szczery. Inteligencja wrodzona duża. Fachowo pod każdym względem wybitny”¹⁸. Po ukończeniu kursu¹⁹ dostał przydział służbowy na szefa Oddziału III Dowództwa OK VI Lwów. We wrześniu 1923 r. ppłk Sztabu Generalnego²⁰ Brzechwa-Ajdukiewicz został szefem Ekspozytury Oddziału II Dowództwa OK VI. We wrześniu został wyznaczony na zastępcę dowódcy 40 pp we Lwowie. W listopadzie 1925 r. otrzymał rozkaz pochwalny od wojewody lwowskiego Mariana Żegoty-Januszajtisa za współpracę z władzami cywilnymi w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego województwa. Po dwóch latach służby we Lwowie przeszedł na stanowisko oficera Biura Inspekcji Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych. W maju 1927 r. został dowódcą 66 Kaszubskiego pp im. Marszałka Józefa Piłsudskiego. Dowodząc tym pułkiem, awansował na stopień pułkownika²¹.

W 1927 r. obserwując ćwiczenia międzydywizyjne, gen. dyw. Kazimierz Dzierżanowski określił go jako dobrego dowódcę pułku, podkreślając także to, że A. Brzechwa-Ajdukiewicz cieszył się wyraźnym zaufaniem podległych mu oficerów²². Rok później pułk wizytował inspektor armii, gen. dyw. Józef Rybak, który wydał dowódcy 66 pp bardzo pochlebną opinię: „Wybitny dowódca pułku, nadaje

¹⁶ CAW-WBH, AP A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. I.480.77, karty bez paginacji.

¹⁷ Wówczas jeszcze nie używał przed nazwiskiem swego pseudonimu. Zgodę na to uzyskał w 1921 r. Dziennik Personalny MSWojsk. 1921, nr 28 z 16 VII 1921 r., poz. 1042.

¹⁸ Album oficerów dyplomowanych absolwentów Wyższej Szkoły Wojennej Rocznika 1919/1921, CAW-WBH, Wyższa Szkoła Wojenna, sygn. I.340.1.229, karty bez paginacji.

¹⁹ Słuchaczem tego samego kursu był mjr Tadeusz Parafiński. We wrześniu 1939 r. dowódca Piechoty Dywizyjnej 26 DP, czyli *de facto* „prawa ręka” A. Brzechwy-Ajdukiewicza. Innymi słuchaczami tego kursu byli: mjr Bohdan Hulewicz, dowódca Piechoty Dywizyjnej 26 DP (1934–1938), oraz mjr Mieczysław Rawicz-Mysłowski, szef sztabu 26 DP (1921–1923). *Lista oficerów dyplomowanych (stan z dn. 15.IV.1931 r.)*, Warszawa 1931, s. 4.

²⁰ Od 1928 r. „dyplomowany”. Tytuły dodawali do stopni oficerowie, którzy ukończyli Wyższą Szkołę Wojenną w Warszawie bądź École supérieure de guerre w Paryżu.

²¹ CAW-WBH, AP A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. sygn. I.480.77, karty bez paginacji.

²² Referat Personalny Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – opinie inspektorskie o oficerach. Wykaz opinii za 1927 rok gen. Dzierżanowskiego, IJPA, Archiwum Józefa Piłsudskiego, sygn. 701/1/118, k. 22.

się na wyższe stanowisko”²³. W czerwcu tegoż roku równie dobrą ocenę wystawił mu gen. dyw. Leonard Skierski po przeprowadzonych pod jego nadzorem ćwiczeniach aplikacyjnych²⁴. Na początku 1930 r. tak go oceniał dowódca OK VIII, gen. bryg. Stefan Paślowski: „Za zasługi na polu wyszkolenia i organizacji armji od zarania swej młodości i przysporzenie przewyższających oczekiwania Rządu korzyści przy wykonywaniu jego zleceń. Na odznaczenie orderem Odrodzenia Polski w zupełności zasługuje”²⁵.

W czerwcu 1931 r. mianowano go dowódcą Piechoty Dywizyjnej 28 DP²⁶. Jego bezpośredni przełożony, gen. bryg. Władysław Bończa-Uzdowski tak go oceniał w połowie lat trzydziestych: „Wzorowy dowódca piechoty dywizyjnej. Nadaje się bardzo dobrze na dowódcę dywizji piechoty tak w czasie pokoju, jak i podczas wojny, oraz do prac w sztabach. Wyróżnia się zdolnościami taktycznymi, organizacyjnymi i kierowniczymi, oraz bardzo szybką orientacją, a ponadto dokładnością i lojalnością w wykonaniu”²⁷. W marcu 1936 r. Inspektor Armii, gen. dyw. Gustaw Orlicz-Dreszer obserwując grę wojenną z udziałem A. Brzechwy-Ajdukiewicza, który otrzymał zadanie dowodzenia dywizją, stwierdził, że jest to dowódca o dużej energii i rozmachu, a podczas gry „Pracował umiejętnie i wydawał decyzje na ogół trafne”²⁸. Potwierdzał to też w listopadzie 1937 r. dowódca OK I, gen. bryg. Mieczysław Ryś-Trojanowski²⁹.

Po blisko siedmiu latach dowodzenia piechotą dywizyjną został samodzielnym dowódcą wielkiej jednostki. Dowództwo skierniewickiej dywizji objął 26 marca 1938 r., w niecałe dwa tygodnie po odejściu poprzednika, gen. bryg. S. Kozickiego³⁰. Patrząc na jego dotychczasową karierę, podczas której był zastępcą i dowódcą pułku piechoty, dowódcą Piechoty Dywizyjnej, miał przygotowanie do dowodzenia związkami taktycznymi. W czerwcu 1938 r. – po zaledwie trzech miesiącach dowodzenia 26 DP – generał do prac przy Generalnym Inspektorze

²³ Referat Personalny Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – opinie inspektorskie o oficerach. Opinie gen. Rybaka o oficerach, IJPA, Archiwum Józefa Piłsudskiego, sygn. 701/1/119, k. 450.

²⁴ Referat Personalny Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – opinie inspektorskie o oficerach. Opinie oficerów biorących udział w ćwiczeniach aplikacyjnych w terenie Żnin–Barcin–Pakość od 11–14 VI 1929 r., IJPA, Archiwum Józefa Piłsudskiego, sygn. 701/1/119, k. 471/1.

²⁵ CAW-WBH, AP A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. I.480.77, karty bez paginacji.

²⁶ T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991, s. 80; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 754 (biogram w opracowaniu W. Strzałkowskiego).

²⁷ CAW-WBH, AP A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. I.480.77, karty bez paginacji.

²⁸ Referat Personalny Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – opinie inspektorskie o oficerach. Opinie dowódców piechoty dywizyjnej za 1936 r., IJPA, Archiwum Józefa Piłsudskiego, sygn. 701/1/120, k. 59; CAW-WBH, AP A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. I.480.77, karty bez paginacji.

²⁹ CAW-WBH, AP A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. I.480.77, karty bez paginacji.

³⁰ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 159–161; E. Włodarczyk, *Z dziejów 26 Dywizji Piechoty w Skierniewicach*, [b.m. i d.w.], s. 119; P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997, s. 130.

Sił Zbrojnych, gen. bryg. Antoni Szylling w swej opinii po obserwacji ćwiczeń napisał: „Dowodzenie śmiałe, przebojowe z pewnymi brakami w opanowaniu organizacyjnym [...] Wpływ na podkomendnych dodatni. Wyszukaniowiec dobry. W dowodzeniu dywizją braki: w koncepcjach taktycznych i wykonaniu”³¹. Po roku i dwóch miesiącach dowodzenia 26 DP krytycznie oceniał go płk Stefan Rowecki: „Podobno na razie dowodzenie dywizją idzie mu z trudnościami”³².

Zimą 1938 r. ks. dziekan Kazimierz Suchcicki, szef służby duszpasterskiej OK IV, zwrócił się do biskupa polowego WP Józefa Gawliny o przyznanie kredytów na dokończenie remontu kościoła garnizonowego w Skierniewicach³³. Biskup polowy odwiedził dowództwo 26 DP w Skierniewicach w poniedziałek 30 maja, przybywając do miasta z okazji święta pułkowego i uroczystości poświęcenia świetlicy żołnierskiej. W swym dzienniku J. Gawlina zanotował, że dowódca dywizji, płk A. Brzechwa-Ajdukiewicz jest dobrym człowiekiem i katolikiem. Zwrócił też z zadowoleniem uwagę na to, że pułkownik dypl. Jan Kulczyński – dowódca 26 pal, „uporządkował” małżeństwa w korpusie oficerskim i podoficerskim pułku. Biskup polowy wielokrotnie w swych notatkach podkreślał, że służba duszpasterska WP musi dbać o to, aby związki małżeńskie kadry dowódczej były zawierane w kościele katolickim. Mimo więc oficjalnej tolerancji innych wyznań dominowało dążenie do preferowania wyznania katolickiego³⁴.

Dnia 23 marca 1939 r. rząd polski podjął decyzję o przeprowadzeniu częściowej mobilizacji i niezwalnianiu do rezerwy żołnierzy kończących wówczas zasadniczą służbę wojskową. Tego samego dnia utworzono sztaby pięciu armii, w tym Armii „Poznań”, w skład której weszła 26 DP. Na dowódcę Armii „Poznań” wyznaczono gen. dyw. Tadeusza Kutrzebę, mianowanego cztery dni

³¹ Referat Personalny Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – opinie inspektorskie o oficerach. Opinie dowódców dywizji piechoty za 1938 r., IJPA, Archiwum Józefa Piłsudskiego, sygn. 701/1/120, k. 233.

³² S. Rowecki, *Wspomnienia i notatki autobiograficzne (1906–1939)*, Warszawa 1988, s. 102. Części opinii autora była nietrafiona, jak choćby w przypadku oceny gen. bryg. Wiktora Thommée (S. Rowecki, *op. cit.*, s. 98).

³³ *Dziennik biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny (1937–1939)*, oprac. W. Wysocki, [w:] *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. W. Wysocki, Warszawa 2001, s. 375. Kazimierz Suchcicki w tym samym wystąpieniu zwrócił się o fundusze na przebudowę kościoła w Łodzi. Dziekan OK IV (w służbie duszpasterskiej był to odpowiednik stopnia pułkownika) zginął w Katyniu. *Katyn. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa 2000, s. 603; K. Czernielewski, *Zbrodnie popelnione przez NKWD na oficerach garnizonu łódzkiego Wojska Polskiego w 1940 r.*, [w:] *Jeńcy wojenni z łódzkiego – ofiary zbrodni katyńskiej*, red. J. Żelazko, P. Zawilski, Łódź 2011, s. 67.

³⁴ *Dziennik biskupa polowego...*, s. 394–395. Będąc trzy dni wcześniej w Grodnie, zarzucił dowódcy OK III, gen. bryg. Józefowi Olszynie-Wilczyńskiemu, apostazję i nieuporządkowane kwestie jego małżeństwa. Podobne krytyczne uwagi zapisał o dowódcy Podlaskiej Brygady Kawalerii, gen. bryg. Ludwiku Kmicic-Skrzyńskim.

wcześniej inspektorem armii (wraz z awansem do stopnia generała dywizji), dotychczasowego komendanta Wyższej Szkoły Wojennej³⁵.

Z trzech dywizji stacjonujących na obszarze OK IV: 7, 10 i 26 DP zmobilizowano jedynie 26 DP. Był to związek taktyczny oznaczony kolorem czarnym, czyli przeznaczony do zadań o charakterze specjalnej interwencji wewnątrz lub na zewnątrz państwa³⁶. Mobilizacja przebiegała w dość trudnych warunkach – od 20 marca do pułków wcielano nowy rocznik poborowych urodzonych w 1917 r. Dodatkowym utrudnieniem były wiosenne roztopy, choć mniej to przeszkadzało pułkom dywizji skierniewickiej, a bardziej mobilizowanym związkom taktycznym OK IX w Brześciu³⁷.

W marcu 1939 r. płk dypl. A. Brzechwa-Ajdukiewicz miał jako swoich najbliższych podkomendnych: dowódcę Piechoty Dywizyjnej – płk. dypl. Tadeusza Piotra Parafińskiego oraz szefa sztabu – ppłk. dypl. Konstantego Ludwika Ścibora-Marchockiego. Ten ostatni zmienił mjr. dypl. Witolda Bronisława Sujkowskiego, który był szefem sztabu 26 DP od 31 października 1935 r., aby powrócić na to stanowisko 25 lipca, po samobójczej śmierci K. Ścibora-Marchockiego³⁸.

Dowódca 26 DP dowodził swym związkiem taktycznym od blisko roku, mógł zatem poznać dokładnie wady i zalety swej dywizji, podobnie jak dowódca Piechoty Dywizyjnej, który objął to stanowisko 15 sierpnia 1938 r. Niepokojące natomiast były rozszady, jakie władze wojskowe przeprowadzały na szczeblu dowództw pułków. W marcu 1939 r. 10 pp dowodził płk Marian Krudowski, ale w czerwcu miał go zastąpić dotychczasowy I zastępca – ppłk Otto Bruno Urban, ale w efekcie pozostawiono starego dowódcę. Zmienili się jednak pozostali oficerowie dowodzący pułkami 26 DP. Pułkownika Franciszka Ottona Matuszczaka na funkcji dowódcy 18 pp 5 czerwca zmienił ppłk dypl. Wiktor Adam Majewski, uprzednio dowódca 77 pp. Pod koniec marca 1939 r. nastąpiła również zmiana na stanowisku dowódcy 37 pp. Miejsce ppłk. dypl. Romana Umiastowskiego zajął ppłk Stanisław Ignacy Kurcz. Było to o tyle szczęśliwe posunięcie, że ppłk S. Kurcz był zastępcą ppłk. W. Majewskiego i dobrze znał kutnowski pułk.

³⁵ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 306–307; P. Stawicki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 188.

³⁶ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 307. Zmobilizowano także II dywizjon 4 pułku artylerii ciężkiej stacjonujący w Tomaszowie Mazowieckim (kolor czarny).

³⁷ WTA, t. II (*Mobilizacja marcowa 1939. Dokumenty i relacje*), Warszawa 2012, s. 13 i n.; T. Jurga, *Obrona Polski...*, s. 170; E. Piwowarski, *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z marca 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, R. XL, nr 1–2, s. 99; PSZ, t. I (*Kampania wrześniowa 1939 r.*), cz. 1 (*Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*), Londyn 1951, s. 295–300.

³⁸ Rozkaz nr 53 z 1 XI 1935 r., CAW-WBH, 26 DP, sygn. I.313.26.4, karty bez paginacji; R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik Oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. 24, 161, 539, 614, 957 (jeszcze w marcu 1939 r. mjr W. Sujkowski był dowódcą I batalionu 57 pp).

Z kolei 28 czerwca płk dypl. Jan Kulczycki³⁹, dowodzący 26 pal od listopada 1934 r., przekazał na krótko jego dowodzenie swojemu zastępcy, ppłk. Zygmuntowi Kapsie, ponieważ 3 lipca dowódcą 26 pal mianowano ppłk. Hieronima Suszczyńskiego, dotychczasowego dowódcę 13 dywizjonu artylerii konnej⁴⁰.

Krytyczny wobec wymienionych zmian personalnych jest Witold Jarno, autor monografii OK IV. Wydaje się jednak, że jego osąd jest zbyt surowy. Właściwie jedynie w przypadku 18 pp przyszedł dowódca całkowicie nieznający pułku, w pozostałych przypadkach zaś nowi dowódcy znali swoje oddziały. Omawiana tu 26 DP nie była zresztą wyjątkiem – podobnie było w przypadku dwóch pozostałych dywizji OK IV: 7 i 10 DP, zwłaszcza tego ostatniego związku taktycznego⁴¹.

Zdaniem W. Jarno w połowie marca 1939 r. Dowództwo OK IV wydało rozkazy ograniczające przyznawanie urlopów oraz wprowadzające stałe dyżury w garnizonach. W połowie drugiej dekady tego miesiąca gen. bryg. Janusz Gąsiorowski, ówczesny I wiceminister spraw wojskowych uprzedził dowództwo 26 DP, że w najbliższych dniach zostanie zarządzone mobilizacja skierniewickiej dywizji. Rozkaz w tej sprawie dotarł do 26 DP 23 marca – przez kuriera ze sztabu Armii „Poznań” oraz drogą telegraficzną z Dowództwa OK IV około godziny 17.00. Dzięki dobrej infrastrukturze komunikacyjnej w północnych powiatach OK IV liczono, że dywizja zmobilizuje się szybko i sprawnie. Z tego powodu jako godzinę „A” wyznaczono dla niej godzinę 17.00, co oznaczało, że 26 DP rozpoczęła mobilizację praktycznie natychmiast. Zdecydowaną większość mobilizowanych rezerwistów stanowili żołnierze polskiej narodowości, a ich stawienieństwo było bardzo dobre. Problemy wystąpiły natomiast w przypadku poboru koni i wozów oraz wyposażenia materiałowego. Dywizja płk. A. Brzechwy-Ajdukiewicza była jedną z czterech dywizji piechoty wchodzących w skład Armii

³⁹ Według ustaleń Artura Kuprianisa (*Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010, s. 484, 573) płk Kulczycki z dniem 23 III 1939 r. został dowódcą Artylerii Dywizyjnej 26 DP. Natomiast zdaniem R. Rybki i K. Stepana (*Rocznika Oficerskiego 1939...*, s. 539) był nim płk art. Wacław Młodzianowski. Sam płk Jan Kulczycki podał, że dowódcą Artylerii Dywizyjnej 26 DP został mianowany 20 VI 1939 r. Cf. WTA, t. II, relacja nr 22, s. 342.

⁴⁰ Obsada 10 pp z 12 V 1939 r., CAW-WBH, 10 pp, sygn. I.320.10.103, karty bez paginacji; Rozkazy 18 pp z 1939 r., CAW-WBH, 18 pp, sygn. I.320.18.30, karty bez paginacji; Rozkazy 37 pp z 1939 r., CAW-WBH, 37 pp, sygn. I.320.37.12, karty bez paginacji; Rozkaz dzienny nr 127 z 3 VI 1939 r., CAW-WBH, 26 pal, sygn. I.322.26.37, karty bez paginacji; R. Rybka, K. Stepan, *op. cit.*, s. 558, 568, 592–593, 639, 742, 765; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 160–162, 307, 364–367; J. Saramonowicz, *Życie społeczno-polityczne Kutna w latach 1918–1939*, [w:] *Kutno poprzez wieki*, red. J. Szymczak, t. I (*Do 1939 roku*), Kutno–Łódź 2011, s. 532 [biogram S. Kurcza opracowany przez Włodzimierza Kozłowskiego]; P. Dobrowolski, *Dywizjony artylerii konnej cz. 3*, [w:] *Wielka Księga Kawalerii Polskiej 1918–1939*, red. P. Rozdżestwieński, Warszawa 2013, s. 78; W. Wysocki, *10 Pułk Piechoty 1918–1939*, Warszawa 1997, s. 129–132.

⁴¹ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 307; K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Toruń 2008, s. 446–472; L. Mastalski, *7 Dywizja Piechoty w latach 1918–1939*, Częstochowa 2012, s. 346 i n.

„Poznań”⁴². Zdaniem Waldemara Rezmera wadą skierniewickiej dywizji było to, że ów związek taktyczny od 1935 r. nie uczestniczył w żadnych ćwiczeniach międzydywizyjnych⁴³.

Wiosną i lato 1939 r. oddziały 26 DP wykorzystały do zgrania poszczególnych zespołów ludzkich, podniesienia poziomu wyszkolenia rezerwistów. Należy podkreślić, że ze wszystkich związków taktycznych Armii „Poznań” skierniewicka dywizja miała najwięcej czasu na podniesienie poziomu wyszkolenia bojowego oraz uzupełnienie wszystkich mankamentów ujawnionych w trakcie mobilizacji alarmowej. Zdarzały się i takie sytuacje, jak w maju 1939 r., kiedy doszło do ogłoszenia „głodówki” w III batalionie 37 pp przez żołnierzy rezerwy wcielonych podczas mobilizacji marcowej. Spowodowana ona została niepokojem rezerwistów o sytuację materialną swoich rodzin. W rezultacie ze stanowiska dowódcy oddziału odwołano kpt. Józefa Tenerowicza, a dowództwo III batalionu objął mjr Wilhelm Jan Fedorko⁴⁴.

Pierwsze na teren działań Armii „Poznań” przybyły 37 pp oraz I dywizjon 26 pal. Generał dyw. T. Kutrzeba, planując obronę Wielkopolski, największy problem miał z obroną północnego odcinka, w rejonie Wągrowca i Żnina. Mogłaby go bronić 17 DP, ale jej pułki mobilizowały się w Gnieźnie, Pleszewie i Wrzesznie, w związku z czym dowódca Armii „Poznań” wykorzystał fakt, że od końca marca dysponował zmobilizowaną w trybie alarmowym dywizją skierniewicką i obsadził nią wspomniany północny odcinek obronny. Generał T. Kutrzeba zakładał dwa warianty użycia 17 i 26 DP. Pierwszy z nich przewidywał, że wzrost zagrożenia będzie następował stopniowo i będzie sporo czasu, aby przetransportować 26 DP nad Noteć i dokonać jej rozmieszczenia na linii osłonowej, na północny zachód od jezior żnińskich. W tym przypadku zadaniem 17 DP – po zakończonej mobilizacji – byłoby obsadzenie przedmościa „Koło”. W drugim wariantcie przewidywano, że Niemcy uderzą niespodziewanie i nastąpi intensywne bombardowanie linii kolejowych, co uniemożliwi przegrupowanie *gros* sił 26 DP. W tej sytuacji Wielkopolskę od północnego zachodu bronić miała 17 DP wraz z podporządkowanymi jej chwilowo 37 pp i I dywizjonem 26 pal. Pozostałe oddziały 26 DP miały wówczas obsadzać przedmoście „Koło”. Dowódca Armii „Poznań” uważał zresztą, że gdyby w Wągrowcu był garnizon, 26 DP zaraz po mobilizacji nie musiałyby przyjeżdżać w ten rejon, lecz mogłaby stanowić

⁴² W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 308; E. Piwowski, *op. cit.*, s. 111–112; W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 1992, s. 43. Pozostałymi związkami taktycznymi Armii „Poznań” były: 14, 17 i 25 DP oraz Wielkopolska i Podolska Brygada Kawalerii (początkowo miała to być Wołyńska Brygada Kawalerii – ostatecznie weszła w skład Armii „Łódź”).

⁴³ W. Rezmer, *op. cit.*, s. 27.

⁴⁴ W marcu 1939 r. kpt. J. Tenerowicz był jeszcze na kursie doskonalącym (według R. Rybka, K. Stepan, *op. cit.*, s. 593), a batalionem dowodził mjr Henryk Tomasz Reyman. Można więc przypuszczać, że była to decyzja dość pochopna. *Vide*: M. Wojkowski, *Major Wilhelm Jan Fedorko – nieznan bohater*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne” 2011, R. XV, s. 277–278 (autor podaje imię Jan zamiast Józef).

odwód Naczelnego Wodza, a z racji na miejsca pokojowej dyslokacji mogłaby dotrzeć na obszar Wielkopolski nawet marszami pieszymi⁴⁵. Po zrealizowaniu zadań osłonowych związki taktyczne Armii „Poznań” miały przejść na główną pozycję obrony. Dywizja miała działać na prawym skrzydle Armii, wycofując się z rejonu Kcynia–Wągrowiec na pozycję żnińską, w ścisłej łączności z 15 DP ze składu Armii „Pomorze”. Alternatywnie gen. T. Kutrzeba widział to także jako zadanie dla 17 DP, wówczas 26 DP wraz z ciężką artylerią Armii była przewidziana do obrony przedmościa „Kołó”.

W związku z dwoma wariantami użycia 17 i 26 DP gen. T. Kutrzeba podzielił między dowódców tych związków taktycznych prace, które należało wykonać. Dowódca 17 DP, gen. bryg. Maksymilian Milan-Kamski, miał opracować plan obrony przedmościa „Kołó”, odpowiadając tymczasowo za osłonę Wielkopolski z kierunku Piły. Z kolei dowódca 26 DP, płk A. Brzechwa-Ajdukiewicz, otrzymał zadanie opracowania planu obrony na pozycji głównej, przebiegającej wzdłuż linii jezior żnińskich. W razie gdyby zadanie miała wykonywać 17 DP, dowódcy dywizji mieli dokonać wymiany karnetów odpowiednich pozycji. Generał M. Milan-Kamski przewidywał, że nieprzyjaciel dotrze do wyznaczonej linii obrony szybciej niż oddziały jego dywizji. W związku z tym zamierzał użyć podporządkowanych sobie czasowo 37 pp i I dywizjonu 26 pal, aby jednym batalionem 37 pp osłonić rejon Żnina, a resztą pułku opóźnić nieprzyjaciela na kierunku Wągrowiec–Gąsawa. Ze składu 37 pp miały zostać wyznaczone także patrole minerskie z zadaniem zniszczenia przepraw na Noteci między Szamocinem a Nakłem oraz rozpoznania zniszczeń na linii Szamocin, Margonin i rzek Dymnica, Rudka i Wełna. W tym celu saperów 37 pp miała wzmocnić kompania z dywizyjnego batalionu saperów 17 DP⁴⁶.

Przybyłe 26 marca w rejon Wągrowca 37 pp oraz I dywizjon 26 pal utworzyły OW „Wągrowiec” (występujący pod kryptonimem „Wilno”), którego zadaniem miała być osłona kierunku Wągrowiec–Żnin przez zamknięcie przejść na linii jezior wągrowieckich. Poza III batalionem 37 pp, który rozmieszczono na kwaterach w Żninie, pozostałe pododdziały stacjonowały w Wągrowcu. Dowódca OW, ppłk Stanisław Kurcz miał za zadanie: 1) bronić rejonu Wągrowca; 2) obsadzić jednym batalionem piechoty i baterią artylerii Żnin; 3) dozorować na linii Skoki–Łopienno–Rogowo–Gąsawa; 4) przygotować zniszczenia na przesmykach jezior wągrowieckich i zabezpieczyć je niewielkimi pododdziałami. Oddział Wydzielony „Wągrowiec” miał utrzymać nakazaną linię do czwartego dnia mobilizacji włącznie⁴⁷.

⁴⁵ T. Kutrzeba, *Bitwa na Bzurę (9–22 września 1939 r.). Przyczynek do historii kampanii polsko-niemieckiej w obszarze Poznań–Warszawa we wrześniu 1939 r.*, Warszawa 1958, s. 37–38; W. Rezmer, *op. cit.*, s. 30–31.

⁴⁶ W. Rezmer, *op. cit.*, s. 46–48.

⁴⁷ P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1982, s. 86; P.A. Kukuła, *Piechurzy kutnowskiego pułku*, Łódź 1977, s. 15–17.

Konkretne prace w terenie płk S. Kurcz mógł rozpocząć dopiero na specjalny rozkaz dowódcy 17 DP, do tej pory jedynie rozpoznając teren i opracowując plan zniszczeń. Dodatkowo OW miał prowadzić ciągłe rozpoznanie poczynań nieprzyjaciela. Wynika z tego, że głównym zadaniem OW płk. S. Kurcza było zapewnienie czterech dni potrzebnych na zmobilizowanie i doprowadzenie 17 DP do głównej pozycji obrony.

Pułkownik S. Kurcz zamierzał wykonać postawione przed nim zadanie przez: 1) dokonanie zniszczeń i przeszkód w celu opóźnienia podejścia Niemców do linii jezior wągrowieckich, przy czym na kierunkach Budzyn i Gościejewo bronić przeszkód ogniem plutonu kolarzy; 2) stawienie silnego oporu na linii Laskownica–Wągrowiec–Skoki, skupiając *gros* sił w rejonie Wągrowca (przesmyki między jeziorami miano obsadzić małymi pododdziałami piechoty wzmocnionymi ogniem ciężkich karabinów maszynowych; artyleria z rejonu Wągrowca miała ostrzeliwać przedpole); 3) obronę Żnina batalionem piechoty z baterią artylerii; 4) opóźnienie opuszczenia bariery jezior wągrowieckich poprzez działania na osi Janowiec–Rogowo–Gąsawa, stawiając opór na linii jezior rogowskich (po odejściu z rejonu Rogowa dowódca OW zamierzał bronić linii jezior na odcinku Wąsosz – Jezioro Oćwieckie). Należy jednak pamiętać, że w kwietniu i maju 1939 r. dowództwo 37 pp wykorzystywało ten okres także do szkolenia i zapoznawania rezerwistów z nowym sprzętem oraz zgrywania pododdziałów. Sporo czasu pochłaniała również budowa schronów i kopanie rowów przeciwczołgowych, w czym pomagać miała ludność cywilna. Dużą pomoc kutnowskim piechurkom okazało społeczeństwo powiatu wągrowieckiego. Stało się tak z inicjatywy S. Mencla, dzierżawcy miejskiej strzelnicy w Wągrowcu, a podjętej przez młodzież miejscowego Gimnazjum i Liceum Pedagogicznego⁴⁸. Dodajmy, że w kwietniu w rejon Wągrowca przybył 26 batalion saperów, a na początku maja dotarła Kawaleria Dywizyjna 26 DP, co w wydatnym stopniu pozwoliło dowództwu 37 pp zająć się szkoleniem wojska i przygotowywaniem planów obrony powierzonego odcinka⁴⁹.

Całość sił 26 DP znalazła się nad Notecią w połowie lipca 1939 r. Wówczas poszczególne oddziały dywizji rozlokowywano następująco: 10 pp – I batalion w Gołańczu na północny wschód od Wągrowca, II batalion – w Dobieszkowie, III batalion – w Grocholinie, natomiast dowództwo pułku w Panigródz Folwark; 18 pp będący odwodem dywizji dyslokowano: I batalion – Góra, II batalion – Paterek, III batalion – Dębogóra; dowództwo i sztab 26 DP – w szkole w m. Wapno Nowe koło Kcyni⁵⁰.

Zadaniem dywizji było zajęcie większością sił pozycji osłonowej na linii Kcynia–Gołańcz–jeziora wągrowieckie, ubezpieczając się od północy na Noteci. Poza

⁴⁸ *Vide* relację oficera łączności 37 pp, kpt. Brunona Kalińskiego. WTA, t. II, relacja nr 31, s. 356–357; P. Bauer, B. Polak, *op. cit.*, s. 51–52. Imienia S. Mencla nie ustalono.

⁴⁹ W. Rezmer, *op. cit.*, s. 48–49.

⁵⁰ P. Bauer, B. Polak, *op. cit.*, s. 90.

tym miano zawczasu przygotować i obsadzić częścią sił główną pozycję obrony na linii: Władysławo–Żnin–Łysin–Jezioro Wiecanowskie. Dowódca 26 DP ocenił, że Niemcy będą chcieli opanować w jak najkrótszym czasie możliwie duży obszar Wielkopolski, wykonując zmasowane uderzenia związków zmortyzowanych i pancernych wspartych działaniami lotnictwa. Dla niemieckich sił pancernych najdogodniejszy do uderzenia był kierunek Ujście (Czarnków) – Gołańcz. Jednym z zadań 26 DP była więc osłona południowego skrzydła Armii „Pomorze” między Notecią a Wartą. W dniu 1 sierpnia Komisariaty Straży Granicznej w Ujściu, Czarnkowie, Wieleniu i Piłce zostały podporządkowane dowódcy 26 DP⁵¹.

Biorąc to wszystko pod uwagę, dowódca 26 DP postanowił przeprowadzić działania osłonowe w następujący sposób: zorganizować obronę przejściową na linii Dobieszewo–Gołańcz – jeziora wągrowieckie i bronić jej jak najdłużej, a w razie natarcia przeważających sił nieprzyjaciela odejść, opóźniając jego marsz, na główną pozycję obrony pod Żninem. Obronę przejściową płk A. Brzechwa-Ajdukiewicz zamierzał oprzeć na przesmykach jezior wągrowieckich, zamykając je siłami 37 pp, w samodzielnych, ale powiązanych ze sobą ośrodkach oporu w rejonie Gołańcz–Dobieszewo–Czerlin. W tej ostatniej miejscowości obronę miał zorganizować 10 pp. W przypadku wdarcia się wroga między Gołańczą a Wągrowcem lub jego uderzenia na Kcynię miał interweniować odwód, którym był 18 pp. Po rozpoczęciu akcji opóźniania 10 i 37 pp miały samodzielnie wycofać się na główną pozycję obrony. Z kolei zadaniem 18 pp, bez względu na zaangażowanie w ułatwieniu oderwania się 10 lub 37 pp, było jak najszybsze odejście w rejon Żnina.

Wykonanie tego planu miało wyglądać następująco: na przedpolu Kawaleria Dywizyjna 26 DP z rejonu Margonina miała *gros* swych sił rozpoznać kierunki na Szamocin, dwór Milczek, Chodzież, Wyszyń podjazdem wzdłuż osi Osiek–Wyrzysk–Pobórka Wielka. Z kolei zadaniem kompanii kolarzy (podlegającej dowódcy odcinka „Wągrowiec”) było przeprowadzenie z rejonu Rogoźna rozpoznania na Bukowiec, Ryczywół, Ludomy, Oborniki.

Odcinkiem „Gołańcz” dowodził ppłk Otto Urban. W jego skład wchodziły: 10 pp (bez kompanii strzelców i plutonu ckm), batalion Obrony Narodowej „Kcynia” oraz III dywizjon 26 pal z zadaniem: 1) ubezpieczenia się na linii Ludwikowo–Mieczkowo–Smogulec; 2) obrony rejonu Gołańcz–Dobieszewko, organizując dwukompanijne ośrodki oporu (Gołańcz, Dobieszewko i Czerlin) – powiązane punktami oporu; 3) utrzymania pozycji, by nie dać się zepchnąć z kierunku Margonin–Kcynia–Szubin na południe; 4) po opuszczeniu pozycji przejścia do opóźniania na osiach Kcynia–Szubin i Czerlin–Mąkoszyn. Jako pozycję pośrednią miano wykorzystać linię Zalesię – las na wschód od Dziewierzewa, by dać w ten sposób czas 18 pp na wycofanie się pod Żnin. Z kolei jako

⁵¹ *Ibidem*, s. 90–91.

ostateczną linię odskoku wyznaczono Władysławowo–Smolniki–wzgórze Długa Góra. Natomiast w wypadku wycofania się bez nacisku nieprzyjaciela (na skutek odejścia dywizji, ze względu na zagrożenie jej południowego skrzydła) miano przejść do odwodu w rejonie lasów na zachód od Łabiszyna, pozostawiając ubezpieczenia na północno-zachodnich skrajach lasu Nadleśnictwa Nakło.

Odcinkiem „Wągrowiec” dowodził ppłk S. Kurcz. Podlegały mu 37 pp (bez III batalionu), I dywizjon 26 pal (bez jednej baterii) i kompania kolarzy. Zadaniem odcinka „Wągrowiec” była obrona linii jezior wągrowieckich, skupiając główny wysiłek na przesmykach w Kobylcu i Wągrowcu, a po opuszczeniu pozycji – przejście do opóźniania na osi Wągrowiec–Janowiec–Rogowo–Parlin. W celu opóźnienia podejścia przeciwnika do głównej pozycji obrony i rozpoznania kierunku działania większości jego sił miano wykorzystać linię Jezioro Rogowskie – jezioro Ziolo. Natomiast jako ostateczną linię odskoku ustalono potok między jeziorami Chomińskim a Wiecanowskim, a wypadku wycofania się bez nacisku nieprzyjaciela (odwrot dywizji ze względu na zagrożenie jej północnego skrzydła) miano przejść do odwodu w rejon Szczepanowa, pozostawiając na przedpolu kompanię kolarzy wzmocnioną plutonem ckm. Z kolei zadaniem kompanii „Nakło” składającej się z kompanii strzelców, plutonu ckm i patrolu telefonicznego (wszystko pododdziały ze składu 10 pp) było zamknięcie przeprawy pod Nakłem, utrzymując Paterek. W razie sforsowania przez Niemców Noteci miano wycofać się przez Szubin na Smolniki, z zadaniem zamknięcia wejścia szosy Szubin–Łabiszyn do lasu. W tym momencie kompania miała wejść pod rozkazy dowódcy Piechoty Dywizyjnej 26 DP.

Dowódcą odwodu był ppłk dypl. Wiktor Majewski, któremu podlegały: 18 pp (bez II batalionu), kompania czołgów rozpoznawczych oraz II dywizjon 26 pal (bez jednej baterii). Odwód został rozmieszczony w rejonie dwór Smuszewo–Kujawki–Podolin. Wyznaczono mu zadanie przeciwdziałania w wypadku wdarcia się wroga między 37 a 10 pp lub zagrożenia Kcyni. W tym celu miano przygotować się do przeciwnatarcia w kierunku na Łukowo lub Morakowo, do obrony na liniach: wzgórze 104 (na północ od Czeszewa) – Czeszewo, dwór Wiśniewo – Kołybiec, do obrony rejonu Kcynia–Grocholin frontem na północ.

Główną pozycją obrony dowodził dowódca Piechoty Dywizyjnej 26 DP, płk dypl. T. Parafiński. W skład podległych mu pododdziałów weszły: III batalion 37 pp, II batalion 18 pp oraz dwie baterie 26 pal z zadaniem przygotowania i obsadzenia głównej pozycji obrony.

Jak już podano, w ostatnich dniach czerwca dowództwo 26 DP otrzymało rozkaz przygotowania oddziałów do przetransportowania ich nad Noteć. Odjazd pierwszych transportów nastąpił 4 lipca, ostatni zaś odszedł 11 lipca. Przejazdy odbywały się nocą, a wyładowania przeprowadzano w rejonie Kcynia–Gołańcz–Wągrowiec–Damasławek–Żnin–Szubin. Zajmujący dotychczas cały odcinek osłony, OW „Wągrowiec” skupił się w rejonie Wągrowca, 10 pp wysunął się na

zachód od przewidzianego dla niego odcinka Gołańcz–Dobieszewo, 18 pp stanął na południowy wschód od Kcyni, natomiast dowództwo 26 DP rozlokowało się w Wapnie Nowym.

Przybycie 26 DP oznaczało ostateczne zwolnienie 17 DP z działań osłonowych nad Notecią. Dywizja ta miała jednak pozostać w rejonie Gniezno–Września jako odwód armii, gotowy do działania na kierunku: Gniezno–Skoki–Murowana Goślina lub Miłosław–Nowe Miasto. Jednocześnie miała być przygotowana do obsadzenia przedmościa „Koło”⁵².

Prace fortyfikacyjne na północnym skrzydle Armii „Poznań” najwcześniej podjęto na pozycji osłonowej zajmowanej przez OW „Wągrowiec”. Z początkiem lipca 37 pp otrzymał rozkaz wykonania umocnień ziemnych w rejonie obrony w rejonie Wiatrowo–Przesieka–Skoki wzdłuż drogi głównej z Poznania do Bydgoszczy, budowę umocnienia wokół Wągrowca, jezior: Durawskiego, Kobyłeckiego i Bukowieckiego aż do Laskownicy Wielkiej. Swe pozycje w rejonie Szubina, Rymarzewa nad Notecią, jeziora Wąsowskiego i Władysławowa umacniał III batalion. Już wówczas zdawano sobie sprawę, że pas obrony wyznaczony pułkowi przekracza jego możliwości bojowe. Prace fortyfikacyjne nabrały rozmachu po przybyciu nad Noteć pozostałych sił 26 DP. Do wybuchu wojny wykonano umocnienia połowe w postaci rowów przeciwpancernych, rowów strzeleckich osłoniętych zasiekami z drutu kolczastego. Z udziałem ludności cywilnej wykopano kanały, które połączyły tamtejsze jeziora. Budową schronów betonowych i drewnianych zajęły się 92 grupa fortyfikacyjna i kompanie rezerwowe saperów. Mimo pomocy wyznaczonych pododdziałów piechoty i batalionu saperów nie ukończono budowy 34 schronów (zbudowano ich jedynie 10, a w przypadku 16 dopiero rozpoczęto budowę). W sierpniu oddziały 26 DP, poza wnoszeniem stanowisk na linii osłony i pozycji głównej, przygotowały umocnienia na przejściowej linii obrony Janowiec–Damasławek–Wapno–Kcynia⁵³.

Mobilizacja marcowa oraz dalsze przygotowania wojenne wiosną–latem 1939 r. wykazały szereg niedociągnięć natury organizacyjnej⁵⁴. Na ogół dobre, a nawet bardzo dobre było stawiennictwo rezerwistów, natomiast wiele do życzenia pozostawiało ich wyposażenie w broń, mundury i oporządzenie wojskowe. W czynności mobilizacyjne często wdawał się chaos i bałagan. Zdarzały się przypadki wcielenia do szwadronu kolarzy osób niepotrafiących jeździć na rowerze. W trakcie szkolenia żołnierzy rezerwy pojawiał się problem, że po sześciu tygodniach odchodzili oni do cywila, a na ich miejsce powoływano nowych, przez co proces szkolenia kadra zawodowa 26 DP musiała zaczynać od nowa. Zresztą zamiast ich szkolić, częściej wykorzystywano ich do prac fortyfikacyjnych.

⁵² W. Rezmer, *op. cit.*, s. 52–53.

⁵³ E. Wałczak, *37 Pułk Piechoty*, Pruszków 1991, s. 27; W. Rezmer, *op. cit.*, s. 67.

⁵⁴ *Vide* opinię: W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 327.

Pierwszym pododdziałem, który wszedł w kontakt bojowy z nieprzyjacielem po wybuchu drugiej wojny światowej, był II batalion 10 pp. Drugiego dnia wojny III batalion 18 pp udaremnił próbę forsowania Noteci, 26 pal ostrzelał oddziały niemieckie zdążające do Bydgoszczy, a 3 września III batalion 18 pp po zwycięskiej walce uniemożliwił próbę przeprawy oddziałów niemieckich przez śluzy w Nakle. W następnych dniach 26 DP została wycofana na pozycję żnińską, a 5 września dowództwo dywizji otrzymało rozkaz o odwołaniu Armii „Poznań” i „Pomorze” w rejon przepraw wiślanych pod Warszawę oraz podporządkowania 26 DP dowódcy Armii „Pomorze” gen. dyw. Władysławowi Bortnowskiemu. W nocy z 5 na 6 września dotarł do dywizji rozkaz wycofania Armii „Pomorze” w kierunku Sochaczew–Warszawa. Podczas odwrotu 7 września 26 DP, opuszczając Inowrocław, poniosła straty od ognia dywersantów. W dniach 8–12 września dywizja kontynuowała marsz, zajmując kolejne pozycje obronne na kierunku Inowrocław–Radziejów–Lubraniec–Żychlin, krótko pozostając w odwodzie w Łanietach⁵⁵.

Dnia 12 września 18 pp i 3 dywizjon 26 pal zostały przewiezione samochodami w celu zabezpieczenia przedmieścia Sochaczewa, a pozostałe oddziały przegrupowane do rejonu Rybna. W celu przebiccia się na Warszawę gen. T. Kutrzeba postanowił poszerzyć drogę odwrotu Armii „Poznań” i „Pomorze” przez opanowanie lasów skierniewickich. W dniu 13 września 26 DP osiągnęła rejon Rybno – las Braki i otrzymała rozkaz przesunięcia głównych sił do rejonu Kompina–Patoki. W dniu 14 września o godzinie 8.20 dywizja rozpoczęła natarcie po osi Kompina–Nieborów w ścisłej łączności z 16 DP, walcząc z oddziałami niemieckiej 19 DP. Zadaniem Armii „Pomorze” miało być przełamanie obrony nieprzyjaciela w rejonie Łowicza i opanowanie lasów skierniewickich, a następnie przebijanie się ku Warszawie razem z Armią „Poznań”, podążającą drogami przez Sochaczew. W razie niepowodzenia miano bronić się w lasach skierniewickich, osłaniając marsz Armii „Poznań”⁵⁶.

Po sforsowaniu Bzury 37 pp zajął dwór Jasionna, a 10 pp m. Bednary oraz Nowe Bednary, jak również pobliską stację kolejową. Natomiast II batalion 37 pp odparł silne niemieckie przeciwnatarcie z rejonu Ziąbek, połączone z uderzeniem zmotoryzowanego oddziału z kierunku Bolimowa. Pułkownik A. Brzechwa-Ajdukiewicz w tym momencie wierzył jeszcze w sukces natarcia swej dywizji. Niestety, około godziny 11.00 dowódca 26 DP otrzymał od gen. W. Bortnowskiego, dowodzącego Armią „Pomorze”, rozkaz wstrzymania natarcia w związku z meldunkiem o marszu nieprzyjacielskiej broni pancernej na Sochaczew. W związku z tym A. Brzechwa-Ajdukiewicz zarządził wycofanie wszystkich oddziałów za Bzurę. Rozkaz wydany przez dowódcę Armii „Pomorze” okazał się nie tylko

⁵⁵ K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983, s. 293–294; T. Jurga, *op. cit.*, s. 548.

⁵⁶ T. Jurga, *op. cit.*, s. 556–557.

szkodliwy, ale wręcz katastrofalny, gdyż oddziały i pododdziały dywizji wycofywały się w bezpośrednim kontakcie z nieprzyjacielem, a do tego w otwartym terenie. Niefortunne okoliczności, w których dywizja przeszła chrzest bojowy oraz straty sięgające tysiąca ludzi, znacznie obniżyły morale żołnierzy⁵⁷.

W dniu 16 września dywizja rozpoczęła kolejne natarcie w celu zdobycia przepraw na Bzurze i otwarcia drogi do Warszawy. Natarcie nie powiodło się, gdyż nieprzyjaciel zdążył przekroczyć Bzurę w rejonie Kozłowa Szlacheckiego oraz opanował częściowo las Braki. W nocy dowództwo 26 DP otrzymało rozkaz wytrwania w osiągniętym rejonie, a następnie przemarszu do wsi i lasu Budy Stare. W dniu następnym wprowadzono ład w nadwerężonych walkami oddziałach. Niestety, niektóre bataliony liczyły już tylko po zaledwie stu żołnierzy, czyli około 1/9 etatu⁵⁸. Decyzja płk. A. Brzechwy-Ajdukiewicza o odwołaniu za rzekę była wymuszona koniecznością użycia odwodów w odpieraniu licznych kontrataków niemieckich na południowym brzegu Bzury. Wypada się jednak zgodzić z opinią Tadeusza Jurgi, że dowódca 26 DP podjął tę decyzję bez akceptacji dowódcy armii, nie uprzedził też walczącego w rejonie Łowicza sąsiada. Wycofując się, 26 DP odstąpiła wschodnie skrzydło 16 DP, której położenie było równie trudne⁵⁹.

Dnia 18 września 26 DP otrzymała ostatni rozkaz od dowódcy Armii „Pomorze”. Generał W. Bortnowski nakazywał po przekroczeniu Bzury osiągnąć rejon Czerwińskie Bory–Królewskie Famułki–Krzywa Góra. Droga domarszu miały być punkty: folwark Witkowice–folwark Tułowice–Myszary⁶⁰. Przemarsz pododdziałów odbywał się pod silnym ogniem artylerii i piechoty wroga oraz przy atakach lotnictwa nieprzyjaciela. Niektóre pododdziały musiały rozwijać się do walki. Z zapadnięciem nocy rozpoczęło się przedzieranie żołnierzy na własną rękę ku przeprawom przez Bzurę. Tylko nielicznym oficerom i grupom żołnierzy, którzy wycofywali się do Puszczy Kampinoskiej, udało się dotrzeć do Warszawy i Modlina – 26 DP przestała istnieć.

Krytykując za popełnione błędy płk. A. Brzechwę-Ajdukiewicza, znacznie surowiej należy ocenić gen. W. Bortnowskiego. Właściwie od walk w Borach Tucholskich wykazywał on postawę pasywną, był całkowicie pozbawiony inicjatywy i energii. Generał bryg. Jerzy Kirchmayer, wojskowy i historyk, napisał: „Ocenilem tę decyzję gen. Bortnowskiego wówczas i oceniam ją dzisiaj jako produkt najwyższego zdenerwowania. W tym stanie psychicznym generał

⁵⁷ Relacja ppłk. dypl. Ignacego Morzkowskiego, CAW-WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II/3/29, k. 15; Dziennik działań 26 DP, CAW-WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II/5/9, karty bez paginacji. Kpt. dypl. I. Morzkowski we wrześniu 1939 r. był I oficerem sztabu.

⁵⁸ Relacja ppłk. dypl. Ignacego Morzkowskiego, CAW-WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II/3/29, k. 21 i n.

⁵⁹ T. Jurga, *op. cit.*, s. 558.

⁶⁰ Rozkaz dowódcy Armii „Pomorze” z 18 IX 1939 r., CAW-WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II/11/26, k. 87.

pozostawał na początku kampanii”⁶¹. Dodajmy, że autor – wówczas major, zastępca szefa Oddziału III Operacyjnego sztabu Armii „Pomorze” – mógł to obserwować z bliska.

Pułkownik A. Brzechwa-Ajdukiewicz dostał się do niewoli niemieckiej. Był jeńcem oflagu VIIA Murnau. W kwietniu 1945 r. obóz został wyzwolony przez Amerykanów, a pułkownik wyjechał do Włoch. W czerwcu dostał przydział do 7 DP, a następnie został zastępcą dowódcy Jednostek Wojskowych na Środkowym Wschodzie. Od 1947 r. służył w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia. Po demobilizacji osiedlił się w Londynie, gdzie zmarł 6 czerwca 1954 r. Pochowano go na cmentarzu Kensal Green. Odznaczony został: Orderem Krzyża Wojennego *Virtuti Militari* V klasy, Krzyżem Niepodległości, Orderem Polonia Restituta IV klasy oraz trzykrotnie Krzyżem Walecznych⁶².

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie [CAW-WBH]

10 pp, sygn. I.320.10.103.

18 pp, sygn. I.320.18.30.

26 DP, sygn. I.313.26.4.

26 pał, sygn. I.322.26.37.

37 pp, sygn. I.320.37.12.

Akta Personalne A. Brzechwy-Ajdukiewicza, sygn. I.480.77.

Departament Dowodzenia Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, sygn. I.300.22.11.

Kampania wrześniowa, sygn. II/3/29; II/5/9; II/11/26.

Wyższa Szkoła Wojenna, sygn. I.340.1.229.

Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce – Archiwum Józefa Piłsudskiego [IJPA]

Referat Personalny Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych, sygn. 701/1/118; 701/1/119; 701/1/120.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dziennik biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny (1937–1939), oprac. W. Wysocki, [w:] *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. W. Wysocki, Warszawa 2001, s. 359–375.

Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1921.

Kirchmayer J., *Pamiętniki*, Warszawa 1962.

⁶¹ J. Kirchmayer, *Pamiętniki*, Warszawa 1962, s. 586.

⁶² T. Jurga, *op. cit.*, s. 754; T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *op. cit.*, s. 80.

- Kutrzeba T., *Bitwa na Bzurę (9–22 września 1939 r.). Przyczynek do historii kampanii polsko-niemieckiej w obszarze Poznań–Warszawa we wrześniu 1939 r.*, Warszawa 1958.
- Lista oficerów dyplomowanych (stan z dn. 15.IV.1931 r.)*, Warszawa 1931.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I (*Kampania wrześniowa 1939 r.*), cz. 1 (*Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*), Londyn 1951.
- Rowecki S., *Wspomnienia i notatki autobiograficzne (1906–1939)*, Warszawa 1988.
- Wojskowe Teki Archiwalne*, t. II (*Mobilizacja marcowa 1939. Dokumenty i relacje*), Warszawa 2012.

OPRACOWANIA

- Bauer P., Polak B., *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1982.
- Ciałowicz J., *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970.
- Ciechanowski K., *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983.
- Cieplewicz M., *Przejęcie Wojska Polskiego w 1921 r. na stopę pokojową oraz jego kadry i budżet w pierwszej połowie lat dwudziestych*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1989, t. XXXI, s. 275–297.
- Cieplewicz M., Stawecki P., *Wojskowość polska w latach 1921–1926*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990, s. 393–498.
- Czernielewski K., *Powstanie, organizacja i dyslokacja 26 Dywizji Piechoty*, „*Muzealny Rocznik Historyczny*” 2013, t. II, s. 59–82.
- Czernielewski K., *Zbrodnie popełnione przez NKWD na oficerach garnizonu łódzkiego Wojska Polskiego w 1940 r.*, [w:] *Jeńcy wojenni z łódzkiego – ofiary zbrodni katyńskiej*, red. J. Żelazko, P. Zawilski, Łódź 2011, s. 63–77.
- Czernielewski K., Jarno W., *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Toruń 2008.
- Dobrowolski P., *Dywizjony artylerii konnej cz. 3*, [w:] *Wielka Księga Kawalerii Polskiej 1918–1939*, red. P. Rozdżestwieński, Warszawa 2013.
- Domański W.S., *26 Pułk Artylerii Lekkiej im. Króla Władysława IV*, Pruszków 1997.
- Jarno W., *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001.
- Jarno W., *Skierniewicka 26 Dywizja Piechoty w latach 1921–1939. Organizacja, wyszkolenie i życie codzienne*, „*Mars*” 2001, t. X, s. 80–112.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa 2000.
- Kozłowski W., *Tragedia generała Stanisława Kozickiego – marzec 1938 roku*, „*Mars*” 2005, t. XVIII, s. 59–81.
- Krawczyk E., *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920–1921*, Warszawa 1971.
- Kryśka-Karski T., Żurkowski S., *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991.
- Kukuła P.A., *Piechurzy kutnowskiego pułku*, Łódź 1977.
- Kukułka J., *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970.
- Kuprianis A., *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010.
- Leżeński C., Kukawski L., *O kawalerii polskiej XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Mastalski L., *7 Dywizja Piechoty w latach 1918–1939*, Częstochowa 2012.

- Piwowski E., *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z marca 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, R. XL, nr 1–2, s. 95–129.
- Rezmer W., *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 1992.
- Rybka R., Stepan K., *Rocznik Oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006.
- Saramonowicz J., *Życie społeczno-polityczne Kutna w latach 1918–1939*, [w:] *Kutno poprzez wieki*, red. J. Szymczak, t. I (*Do 1939 roku*), Kutno–Łódź 2011, s. 509–542.
- Smoliński A., *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 2000.
- Solarz J., *Doktryny militarne XX wieku*, Kraków 2009.
- Stawecki P., *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997.
- Stawecki P., *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generalów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Walczak E., *37 Pułk Piechoty*, Pruszków 1991.
- Włodarczyk E., *Z dziejów 26 Dywizji Piechoty w Skierniewicach*, [b.m. i d.w.].
- Wojkowski M., *Major Wilhelm Jan Fedorko – nieznaną bohater*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne” 2011, R. XV, s. 277–298.
- Wysocki W., *10 Pułk Piechoty 1918–1939*, Warszawa 1997.

KONRAD A. CZERNIELEWSKI

Adam Brzechwa-Ajdukiewicz – the last commander of the 26th Infantry Division

The author presents the figure of Colonel Adam Brzechwa-Ajdukiewicz and the course of his military career in 1914–1939. Adam Ajdukiewicz was born in 1894 on the Komorniki estate near Krakow. He studied at the Lviv Polytechnic. He was a member of the independence underground organizations. In 1914, he became a soldier of Józef Piłsudski's Polish Legions – he was, among others, the commander of a machine gun company in 4th Infantry Regiment of Polish Legions. After the oath crisis, he was conscripted into the Austro-Hungarian army. In November 1918 he joined the Polish Army – he participated in the defense of Lviv. He graduated from the General Staff School. In the Polish army he held many important positions, and the culmination of his military career was the position of commander of the 26th Infantry Division, which he assumed on March 1938. The author also briefly described the history of the 26th Infantry Division: the history of its formation, combat traditions of the regiments and locations of dislocation. In the last part of the article, the author discussed the fighting of this division in September 1939, paying special attention to the battle of Bzura – the largest battle of 1939. The “author described the activities of Gen. Adam Brzechwa-Ajdukiewicz and his fate after 1939. The general was captive, he was a prisoner of Ofia VIIA in Murnau. After the liberation of the Murnau camp by American troops, he became an officer in the 7th Infantry Division, then deputy commander of the Military Units in the Middle East. From 1947, he served in the Polish Corps for Preparation and Arrangement. After demobilization he settled in London. He died on June 6, 1954. He was buried at the Kensal Green Cemetery in London.

Keywords: Adam Brzechwa-Ajdukiewicz, 26th Infantry Division, Skierniewice, Sochaczew, Army “Pomorze”, Army “Poznań”.